

Теодора Г. Илиева

**БОГОСЛОВСКИ ТЕРМИНИ В СЪЧИНЕНИЕТО
„ЗА СЕРАФИМИТЕ“ ОТ КНИГА „МАРГАРИТ“
НА СВ. ЙОАН ЗЛАТОУСТ
В ПРЕВОД НА ДИОНИСИЙ ДИВНИ**

Teodora G. Ilieva

**THEOLOGICAL TERMS IN JOHN CHRYSOSTOM'S
„OF THE SERAPHIM“ FROM THE MARGARIT COLLECTANEA,
TRANSLATED BY DIONISI DIVNI**

Обект на изследване в публикацията са богословските термини в среднобългарския превод на съчинението „За серафимите“ от Йоан Златоуст. Анализирани теологизми се обособяват в три групи по структурен принцип, проследява се развитието на семантиката им в посока разширяване или стесняване. Лексеми, липсващи в старобългарския книжовен език, се сравняват със среднобългарски текстове, възникнали през XIV век. Правят се изводи за ролята на гръцката терминологична система при формирането на среднобългарската.

Ключови думи: *хомилия, богословски термини, композити неологизми, произвеждаща основа*

Object of research in this paper are theological terms in the Middle Bulgarian translation of John Chrysostom's Of the Seraphim. The analyzed theologisms are grouped into three groups on a structural principle and the development of their semantics has been traced in the direction of expanding or narrowing. Lexemes missing in the Old Bulgarian literary language have been compared with Middle Bulgarian texts originating from the 14th century. The findings point to the role of

the Greek terminological system in the formation of the Middle Bulgarian one.

Key words: *homilia, theological terms, composites neologisms, word-formation stem*

Книга *Маргарит* е сформирана във Византия през X век като хомилетична колекция с променливо съдържание и позната в различни гръцки версии. Сборникът включва Златоустови екзегетични и догматико-полемични съчинения, както и слова на етична и аскетична християнска тематика. Една от гръцките версии е преведена на среднобългарски в България през XIV век¹. Славянската ръкописна традиция и текстологичната история на книга *Маргарит* са сравнително добре проучени (Горский, Невоструев 1859, 2, ч. 2: 119–131; Сырку 1898: 248, 477; Черторицкая 1989: 100–102; Гранстрем 1998; Казенина 2001: 93–95; Казенина 2002: 57–66; Сергеев 1999: 100–135; Сергеев 2003: 351–357; Сергеев 2005: 148–166; Сергеев 2006: 313–318; Грицевская 2005: 268–295; Турилов 2010: 153), но липсват лингвистични изследвания на текста.

Научният интерес към езика на превода на книга *Маргарит* се обуславя от няколко причини: а) преводът се датира в тесни граници – средата на XIV в.; б) той е извършен за пръв път през среднобългарския период от развитието на книжовния език – така могат да се проучват особеностите на българския език в конкретен етап от развитието му; в) известно е името на преводача – българския книжовник йеромонах Дионисий Дивни – това дава възможност за изследване на идиолекта на книжовника преводач²; г) мястото, където е извършен преводът – скриптория в Кефаларевския манастир на преп. Теодосий Гърновски. През последните години се появиха езиковедски изследвания на отделни текстове от *Маргарит* (Димитров 2013: 96–109; Димитров 2014: 303–312).

Жанровата специфика на съчиненията, влизащи в състава на книга *Маргарит*, е предпоставка за широката употреба на богослов-

---

¹ Засега не са открити сведения и доказателства за съществуването на по-ранен превод на съчиненията от първата част на *Маргарит*, към която се отнасят и шестте слова *За серафимите*.

² Съществуват и други становища относно авторството на превода (Черторицкая 1989: 100–102; Сергеев 2003: 351–352).

ски термини, които са важна част от лексикалния фонд на всеки книжовен език. С термините се означават библейски реалии и персонажи, християнски догмати, онтологични и гносеологични понятия, ангелологични фигури и свойства, етически категории, есхатологични представи и др. Славянската богословска терминология е динамична система, която претърпява промени в историята на книжовния български език през периода X–XIV в. (Илиева 2014, под печат)³.

Обект на проучване е богословската терминология в хомилетичния корпус на шестте слова *За серафимите* (нататък *Срф*) от св. Йоан Златоуст. Основен източник за ексцерпцията на богословските термини от съчинението *За серафимите* е най-ранният български препис на книга *Маргарит* – F.I.197, л. 130–168, РНБ, трета четвърт на XIV в. (СРБИП 2009: 113–118)⁴. Ръкописът е въведен в научно обращение от Б. Ангелов, който изказва предположението, че може би е писан още приживе на преводача му Дионисий Дивни (Ангелов 1980: 54–62).

Целта на проучването е свързана с историческата лексикология: изследване на богословски термини като показател за развитието на речниковия състав на българския език и в частност на богословската терминологична система през X–XIV в., като се проследява специализирането и стабилизирането на морфемния им състав и се отчетат промените в семантиката им. Задачите на това изследване са: а) да се извърши пълна ексцерпция на богословските термини в *Срф*, те да се систематизират и да се анализират по групи. Особено внимание се отделя на **редките** теологизми⁵, които са показател както за цялостното развитие на богословската терминологична

---

³ Благодаря на Т. Илиева, която ми позволи да се запозная в ръкопис с доклада ѝ, изнесен на международната конференция „Християнство и книжнина“ (24–25 октомври 2014 г.).

⁴ Дигиталните кадри от съчинението *За серафимите* на св. Йоан Златоуст са ми предоставени от моя научен ръководител, проф. д-р М. Спасова.

⁵ Определението *рядък*, отнасящо се за термин, е относително: все още липсват пълни индекси на голяма част от преводните корпуси и на оригиналните съчинения от Ранното и от Късното славянско средновековие. Засега критерият дадена лексема да се определя като *рядка дума*, е да има не повече от 5 употреби.

система, така и за езикотворчеството на преводача; б) да се представят гръцките съответствия на богословските терминологични единици; в) редките богословски термини в *Срф* да се сравнят с теологизмите в старобългарския ръкописен канон от X–XI в. (нататък *стбрк*), от една страна, и от друга – с текстове, възникнали през среднобългарския (нататък *срднб*) период приблизително по същото време или скоро след превода на книга *Маргарит*; г) да се направят изводи за ролята на гръцката терминологична система при формирането на среднобългарската.

Тъй като проучването на богословските термини в хомилетичния корпус *За серафимите* все още не е завършено окончателно, тук се посочва приблизителният им брой, който надхвърля 300 лексикални единици с над 700 словоупотреби.

Според произхода си богословските термини са славянски и чужди. Гръцките теологизми в *Срф* са 33 (без топонимите и антропонимите). Балканските латинизми, прабългаризмите и хебраизмите са около десет, т.е. незначителна част от общия брой. Тези обобщени данни доказват, че независимо от влиянието на гръцката богословска терминологична система върху формирането на славянските теологизми през XIV в. *Slavia Orthodoxa* притежава завършена и устойчива славянска система от богословски термини.

В това проучване обект на анализ са 15 богословски термина и 41 словосъчетания с терминологично значение, разпределени в три групи според структурата си: а) термини **прости думи** (еднокоренни морфемни лексико-семантични теологизми, резултат от лексико-семантично терминообразуване); б) **термини composita**; в) **термини словосъчетания** (резултат от синтактично терминообразуване).

Анализираните терминологични единици от *Срф* се сравняват със *стбрк* по лексикографските справочници *СтБР* и *СС*, за да се констатира дали са били част от славянската терминологична система на старобългарския книжовен език. Паралел се прави и с Йоан-Екзарховия превод на *Богословие (ЙоЕБ)* (Илиева 2013: 251–361), както и с термините, които се регистрират в *срднб* преводни корпуси по следните лексикални индекси: *Манасиева хроника (МХр)*, Захеевия превод на *Триодните синаксари (ТрС)*, търновската редак-

ция на *Стишиния пролог (СтПр)*, поученията на *авва Доротей (АД)*, *Посланието на Патриарх Фотий до княз Борис-Михаил (ПФот)*. Само славянските термини *composita* ще се сравняват със сложните думи в съчиненията на св. Патриарх Евтимий Търновски (*ЕвТ*) (Харалампиев 1990: 142–145), със сложните думи в съчиненията на Григорий Цамблак (*ГрЦ*) и със сложните думи в среднобългарския превод на 16-те слова на св. Григорий Богослов (*ГрБ*) (Спасова 1999: 135–166). Ако даден богословски термин от *Срф* липсва в *стбрк* или в *срднб* корпуси, наличието му в други славянски текстове се проследява по *SJS*, *Микл*, *ПЦС РЦСлЕ*, *СлДрЯ*, *Срезн*, *СРЯ*. Към първите две групи се посочват термините, които (поне засега!) се считат за *hарах legomena*.

Богословската терминологична лексика от *Срф* в групите на **простите** и **сложните** термини се анализира по признака *наличие/липса* в *стбрк*; термините, които не са фиксирани в *стбрк*, се систематизират по признака *наличие/липса* в *срднб* по индексите на *МХр*, *АД*, *СтПр*, *ТрС*, *ПФот*, а композитите и по *ЕвТ*, *ГрЦ* и *ГрБ*. Теологизмите, липсващи в *стбрк* и в *срднб*, се сверяват с лексикографските справочници, като се отбелязва в какви текстове са регистрирани. При анализа водеща е гръцката лексема, от която е преведен конкретният термин. Това позволява да се проследи ясно морфемната структура на калките, да се открият полукалките, да се извършат наблюдения за развитието на словообразователните и семантичните процеси в българския книжовен език през XIV в.

І. Богословски термини – прости думи:

κοινωνός → *овьщъникъ*, -а м. (1) ‘съобщник, съучастник’: *нже толнцѣмь н такоеѣмь таннѣствомь спѣвнвын наше ѣстьство во н...на сътворнвы ннзрѣннынхъ ѡбщннкы*(131^б23).

Това съществително за лица се регистрира като теологизъм с 15 употреби в *стбрк* (СС 401), среща се и в *срднб*: [*МХр* (4); *СтПр* – т. 4 (1), т. 5 (3)] със същата семантика.

μυστήρια → *таннѣство*, -а ср. (4) ‘тайнство; тайно, Божествено учение’: *вьпѣахъ дроугъ къ дроугоу н глаахъ.ѣтъ ѣтъ ѣтъ. гъ саваѡѡъ. вьнетннж ѣтъ. нже толнцѣмь н такоеѣмь таннѣствомь спѣвнвын наше ѣстьство* (131^б21).

Словоформата е онтологичен термин и липсва в *стбрк*, но от същия корен са засвидетелствани образуванията *тан*, *танвънъ*, *танвънникъ*, *танвъно*, *танлице*, *танна*, *таннъ* (*Стбр*: 918–919). Абстрактното *същ.* *таинство* се среща в *срднб* с аналогична семантика [*АД* (3), *ТрС* (5), *ПслФ* (1), *СтПр* – т. 2 (2), т. 3 (1), т. 9 (1)].

Παλαιᾶ, παλαιός → *ветъхъ*, *-ын прил.* (3) ‘Старият Завет, Старозаветното Писание; древен, стар, някогашен; древни времена’: *всѣждоу въ ветхѣхъ, сѣинъници црѣа помазоваахъ* (149^a15); *Въ ветъхѣхъ оубо, всѣркомоу прокажену вѣ вънѣ гра нзганѣти сѧ* (150^b22).

В *Срф* лексемата не се дистрибутира в съчетание със *звѣтъ*, а има елиптична структура. Изградена е по модела на семантичната кондензация, при който едната част на словосъчетанието се изпуска, а другата е носител на семантиката на цялото (Илиева 2013: 206).

В *стбрк* думата е с адекватна функция в словосъчетанието *ветъхын законъ* (*Стбр*:157). У Йоан Екзарх *ветъхъ* се употребява в съчетание със *звѣтъ* (*ЙоЕБ*: 269). В *срднб* текстове се регистрира и като *прил.* с атрибутивна функция, и със значение на теологизъм от *Срф*: [*АД* (6), *МХр* (3), *ТрС* (5), *СтПр* – среща се в т. 1–6; т. 8; т. 10–12].

συχαίρω/συχορεύω → *сълккъствовати*, *-ствоуѣж*, *-ствоуѣши несв.* (2) ‘участвам в хор; възхвалявам, ликувам, поздравявам заедно с някого’: *самого же вѣкж посѣѣ на нмамы съ стѣими агглы сълккъствоуѣща. н комоуѣо ѿ блгоунинынхъ подаваѣща вѣнѣца-понеже ко ёсть ѿколюбнвъ н великодоровнтъ* (143^a22); *нж прѣвѣе хероуѣими рекъ н серафѣими въспомѣнжвъ, сѣце повелѣваётъ всѣмъ възсилати страшиѣншѣи гла сълккъствоуѣщи хъ памѣтѣж мыслъ наша ѿ землѧ въстрыгнѣти тѣщж сѧ* (165^b28).

Субстантивираното *сег.деят.прич.* *сълккъствоуѣщи хъ* е употребено еднократно в *Срф*. То е пълен структурен и смислов еквивалент на гръцкия вербоид *συχορευόντων*. В *стбрк* има една употреба със същото значение в *Супр* (*Стбр*: 824). В *срднб* текстове

сълнкъствовати липсва, а като превод на συυχορεύω се съдържа в: [Мин.1097, ПандАнт. (Срезн: 732), ХомМих (Микл: 931), Мисей за ноем. (РЦСлЕ: 183)].

тоѹ ієроѹ → свѣтилищнѣ, -ѣи прил. (1) ‘на свѣтилище, на свѣтиня’: ѡще оѹвѣкны ѹсомоѹ достоинѣ вѣ ѡзѣа· кынхѣ до-стоинѣ вѣ коѹпѣно на прѣдверѣа вѣстѣплѣ ѣтлнѣна съ толнцѣ-мѣ вѣстѣоѹствоѹмѣ (161^б18).

В *стбрк* този адектив не е засвидетелстван, но се среща свѣтилище. В *срднб* корпуси също не се регистрира. *Прил.* свѣтилищнѣ има рядка употреба и е констатирано в по-късни паметници (РЦСлЕ: 150).

II. Богословски термини *composita*:

В *Срф* броят на сложните думи⁶ е 123, а 110 от тях са употребени в богословската концептосфера. Като лексеми с кратка форма и богато съдържание, но най-вече заради ярката им образност, композитите стават емблематични за високия стил *плѣтѣннѣ словесѣ*, който е една от характерните особености на преводните и оригиналните съчинения на Търновската книжовна школа по времето на Патриарх Евтимий. Не по-малко важна причина за широката употреба на *composita* в превода на *Срф* е идиолектът на Дионисий Дивни – отличен познавач на гръцкия език, за когото Патриарх Калист дава блестяща оценка в *Житието на преп. Теодосий Търновски*. В дисертацията ми върху *Срф* групите сложни думи ще бъдат анализирани обстойно по няколко критерия, но водещ показател ще бъдат гръцките им съответствия: *compositum*, *проста дума* или *словосъчетание*. Поради ключовата им семантична и стилистична функция, първо ще бъдат изброени всички сложни думи с терминологично значение:

εὐλάβεια → благовоизнѣство, εὐειδής → благовиднѣ, εὐδοκία → благоволеннѣ, εὐώδης → благовоннѣ, εὐκαίρωσ → благоврѣменнѣ, ὀλεθρος → благоговѣннѣ, εὐλάβεια → благоговѣн-

---

⁶ Предпоставка за употребата на сложни думи термини е жанрът на орнаменталната хомелитична проза на св. Йоан Златоуст.

ньство, εὐλάβεια → благоговѣніе, εὐχαριστία → благодарение, εὐχαιστήσω → благодарствовать, εὐεργетικός → благодѣтельный, εὐεργεσία → благодѣтельность, χάρις, εὐδοκία → благодѣть/благодарить, εὐδόκιμος → благоносный, εὐτεχνία → благоискусство, φιλάγαθος → благолюбивъ, εὐγνώμων → благонаправенъ, εὐμορφία → благообразие, εὐφορος → благоплодный, εὐχρηστος → благопотрѣбенъ, εὐπρόσδεκτος → благопринятенъ, εὐγένεια → благородие, εὐλογέω → благославлять, εὐλογία → благословление/благословение, εὐλογητός → благословленъ/благословенъ, εὐτρεπίζω → благоуготовити, εὐταξία, εὐρυθμία, εὐτακτον → благоумие, εὐτακτος → благоумный, εὐσεβής → благоуспенъ, εὐσεβία → благоуспение, εὐθέως → благоуспешенъ, εὐώδης → благоуханенъ, φιλόθεος → боголюбивъ, φιλόθεος → боголюбець, θεήλατος → богонапоушенъ, μεγαλοφωνότης → велигласенъ, μέγαφρων → великодровати, μέγαφρων → великодрствовать, μεγαλόδωρος → великодаровитъ, ἐνάρετος → добродѣтельный, ἀρετή → добродѣтель, εὐεξία → добронравенство, ζωοποιός → животворъ, νομοθετέω → законополагати, параномία → законопрѣстѣпленіе, παράνομος → законопрѣстѣпный, параномέω → законопрѣстѣповати, γεωργός → земледѣлецъ, γεωργία → земледѣльство, Χρισόστομος → золотоустъ, δυσσεβεία → зѣлоуспение, εἰδωλόλατρεία → идолослужение, βραχυλογία → краткословие, ἐμπορία → коуплетворение, χοροστασία → анкостояние, χοροστάτω → анкостоятельность, πλεονέκτης → анхоняць, ὑποκρίνω → анцеиѣрствовать, φιλόστοργος → любоводръженъ, μοιχεύω, πορνεύω → любоводрѣствовать, φιλοσοφέω → любовождрствовать, φιλόσοφος → любовождръць, φιλονεικία → любововѣдство, φιλήκοος → любовослоушательный, φιλοκερδές → любовопривытъчъный, φιλονεικία → любовопрѣние, φιλοχρήματος → любовосътѣжательный, φιλομαθής →

оп. 1. 162)], където е представена цяла деривационна верига – адективите шестокрильъ, шестокрильнъ, шестокрилатъ, шестокрилатнъ и съществителните шестокрилатъць и шестокрильство. Словообразователните дублети на разглежданата лексема шестокрилатъ и шестокрильнъ, както и субстантивът шестокрилатъць са фиксирани в *СтбР* 2.

εὐτακτος → благоу́ннъ, -тъи *прил.* (1) ‘благочинен, благопристоен; приличен’: самого же влѣкж посѣѣ на ѿнмамы...н комоуѣ ѿ благоуни’нынхъ подаваѣща вѣн’ца. понеже во есть ѿколюбнвъ ѿ велкодаровитъ (143а23).

В *Срф* адективът е субстантивиран и възпроизвежда точно гръцкия еквивалент. Не се откриват негови употреби в *стбрк*. Там е познато само отглаголното съществително благоу́нниие (*СтбР* 1 – Е 21б 13. Изч.). В *СтПр* (т. 1) е употребено сложното наречие благоу́ннено. Но композитът присъства в две съчинения от търновски произход – *ГрЦ*, където е отбелязан като хапакс, и *Леств*. Терминът е усвоен и широко разпространен в руската църковна и монашеска практика: благочинный (*ЛЦС* – Регл. Духовн.).

ἱερατεύω → свѣщен’ннѣствовати, -ствоуѣж, -ствоуѣши *несв.* (1) ‘извършвам свещеническо служение’: даѡанъ во ѿ ѡвнрѡ ѿ корѣ вѣстав’ше на нь ѿ съ дроу́гынн нѣкымн, хотѣхж съ нннѣ сѣен’ннѣствовати (160б18).

Това е деноминативен глагол от *nomina abstracta* свѣщен’ничество и е рядка дума. *Срезн* отбелязва два негови лексикални синонима свѣщен’нодѣствовати (Служ. Серг. л. 53) и свѣщен’нодѣтѣльствовати (Уст.мон. XIIв.). Първият от тях е засвидетелстван и у *ГрЦ*. М. Спасова отбелязва, че глаголът има 6 словоупотреби в *ЕТ* и в *МХр*. В *ГрБ* е употребено и абстрактното съществително свѣщен’нодѣство.

В *ОстрЕв* се срещат други словоформи от деривационната верига:

свѣщен’нодѣствовати, свѣщен’нодѣствовати *св.*,
свѣщен’нодѣствен’нъ, свѣщен’нодѣствитѣльн’нъ.

μεγαλόδωρος → великодаровитъ, -ѣи прил. (1) ‘даряващ богато, много щедър’: самого же вѣкж посѣѣ на ѿ нмамы съ .... ѣсть во ѿколюбнв ѿ великодаровитъ (143а24).

Композитът е морфосемантичен еквивалент на гръцкото съответствие. Регистриран е у *Микл* и *Филкова*, които посочват още няколко сложни думи от същото словообразователно гнездо. Среща се и в *ГрЦ*, и в *МХр*. Съхранен е в късни паметници (*ПЦС* – Мин. мес.январ. 4). В *ГрБ* се използва отглаголното съществително великодарнѣ. Номинативът великодарованнѣ е определен от Т. Илиева като абсолютен хапакс⁷ в *Прѣез*, но думата се среща в *ГрБ срднб*.

проедрѣа → пръвопрѣстольство, -а ср. (1) ‘предстоятелство, първоначалие, висша църковна йерархия’: да слышжтъ іоуѣдеѣ ѿсправленїа наша, ѿ пръвопрѣстольство црковное. ѿ колнцѣхъ ратована въ црковѣ. нж ннкогда же непобѣжѣна въ (144б30 – 145а1).

Този композит съответства на гръцката префигирана дума проедрѣа и е нейна частична калка, като превежда буквално само втория компонент на подложката. Засвидетелстван е в *Маргарит* и Великите четиминѣи по ръкопис от 16 в. [*Микл*, *СРЯ* XI–XVII в. (т. 14)]. Същият речник изолира образувания от тази лексема глагол пръвопрѣстольствовати в късен паметник (*Ж. Мих. Клоп*. 1537 г.). В лексикографската традиция от словообразователното гнездо са регистрирани: пръвопрѣстольнѣ и производното от него име за лица пръвопрѣстольникѣ [(*Микл*, *СтП*. (т.1, 8)], както и непрефигираният му вариант пръвостольникѣ [(*Срезн*, *ПатСин*, *ПандНик*, *СДСЯ*; *СтПр* (т. 1)]. В *СтПр* (т. 8) е се употребява и пръвопрѣстолнѣ.

ταπεινοφροσύνης → сѣмѣреномѣдрованнѣ, -нѣ ср. (1) ‘смиреномѣдріе’: Тогожѣ ѿ прѣвыж параллѣомѣны, глашжж възнесе сѣ сѣце ѿзїннѣ. ѿ сѣмѣреномѣдрованнѣ ѿ іако повѣстѣтъ

---

⁷ Илиева 2008: 208

не надѣкатн са доводѣтѣл'номъ·нъ колнко злѣ естъ възношеніе (15164).

Лексемата не се съдържа в лексикографски справочници. Засвидетелстван е произвеждащият глагол съмѣреномъдровати (*Микл*, *ПЦС*, *ЕфрСр*). Единствено в *Микл*. са посочени няколко композити от деривационната верига: съществителните съмѣреномъдріе, съмѣреномъдрѣствіе, съмѣреномъдрѣство и прилагателното съмѣреномъдрѣ.

ταπεινοφροσύνη → съмѣреномъдровати, -мъдрѣуѣжъ, -мъдрѣуѣши *несв.*(2) 'смиривам се': сїе њ вѣра рѣхъ, њ днѣ гла, радн њже вѣра ѡставшіихъ· занеже грѣшнын њмать съвѣсть ѡбнѣжцѣжъ єго, њ нѣжа естъ смѣреномъдровати ємоу (148а9).

Префигираният глагол е абсолютна калка и не е фиксиран в *стбрк*. Отбелязан е само у *Микл.*, където са регистрирани и мотивираните от него синоними съмѣреномъдріе, съмѣреномъдрѣствіе. В *Остр* се срещат съмѣреномъдріе, съмѣреномъдрѣ, съмѣреномъдренѣнѣ. У *ГрБ* се регистрират глаголт съмѣреномъдрити и отглаголното съществително съмѣреномъдріе.

φιλότητος → любовчѣстѣнѣ, – и *прил.* (1) 'достоеен за почит, похвален; ревностен': њ крѣмѣи въходннкы њнѣжъ любовчѣстнын грады стран'ны жѣлащѣ видѣти (163а5 sq.).

Лексемата е пълна калка и липсва в *стбрк*. Присъства в словника както на някои преславски книжовници – любовчѣстѣнѣ (*ЛЛестѣ*), така и в езика на представителите на Търновската школа (*ГрЦ* – любовчѣстѣно). В *ГрБ* се регистрира голямо словообразователно гнездо любовчѣстѣнѣ, любовчѣстїе, любовчѣстївѣ, любовчѣстѣво вати. Регистрирана е у *Микл* и *ОстрЕв* със словоупотреба любовчѣстѣно⁸. Отглаголното съществително любовчѣстїе се среща в *ПанНик*, *ПанАнт* и *ПФот*.

⁸ Детерминираната форма на прилагателното е отбелязана в *СРЯ* XI–XVII и в по-късните (*Ки.Степ.*, 18 XVI–XVII в. и в *ПЦС*).

ψυχαγωγεω → доушеводствувати, -ствоуѣж, -ствоуѣши *несв.*
(1) 'ръководя духовно някого': мѣ... въ ѡжасъ приведемъ
наша дѣла· принеи наначало врауства ѡвратил' сѧ· слѣде
нѣшили тѣ дѣшводствующе повѣстѣли (132а20).

Терминът спада към нравствено-богословския понятиен
пласт. В *Срф* е употребен като вербоид в сег. вр.: дѣшводст
воюще ψυχαγωγησῶσα. Може да се възприеме за рядка дума, тъй
като наличието му не се открива нито в *стбрк*, нито в по-късни
преводни или авторски текстове. В *ПЦС* е отбелязано производ
ното име доушеводець (Мин. Дек.12).

ψυχοφθоръ → доушетѣлѣнѣжъ, – и прил. (1) 'пагубен за
душата, който покварява душата': ѿ ѡнѣдоу во намѣ на
гоуѣнаа сѧ ѡ дѣшѣлѣнѣнаа прневносѣт' сѧ оуѣнѣа· (139а2).

Композитумът не се регистрира в *стбрк* и в *срдиб* текстове.
Негов лексикален синоним доушегоуѣнѣжъ е констатиран в *АД. У*
Микл (prol. men.-vuk) се срещат nomina agentis доушетѣлѣнѣжъ, -тѣлѣ
нѣца.

III. Термини словосъчетания – свободни и устойчиви, библейски формули

Словосъчетанията от тази група са утвърдени в християн
ската богословска и богослужебна практика изрази с догмати
чески, тринитарен, христологичен, ангелогичен, онтологичен,
нравствено-богословски, или мистириологичен характер.

1. Словосъчетания от две или повече лексеми с единно
терминологично значение, което може да се изрази с две или
три пълнозначни леми.

1.1. Двуконпонентни словосъчетания:

βαίσινα ἐκβάλλω → вѣсѣ изгнати 'изгонвам бяс'; ὕδωρ ζῶν
→ вода жива 'вода със свръхестествени свойства'; παννυ
χίδας → вѣсношное вѣкние 'част от богослужебния кръг';

ἁμαρτία ἀφίημι → грѣхн оставлати⁹ 'прощавам грехове';
 εὐχή ποιέω → молитва творити 'моля се';
 ἱερὸν προθύρος → прѣдъдвернѣ свѣтлинцѣно 'притворът на старозаветната скиния';
 ἱερᾶ τράπεζα → свѣщница траπεζа¹⁰ 'осветено място, върху което се извършва пресъществяването (μεταβολή-μετουσίωσις) на св. дарове, или литургията';
 ἀποπληρῶ διᾱκονία → изпълнати слоужение 'извършвам богослужение';
 ὑμνολογία ποιέω → славословие сътворити 'извършвам хваление; славословя';
 μυστικός θεωρία → таинное видѣние 'откровение, видение от Бога';
 ναός Κυρίου → храмъ вожин, храмъ господнъ 'християнски храм'.

1.2. с усложнена структура:

ἀναίμακτος προσφέρω θυσία → безкръвна възносити жертва 'отслужвам литургия';
 στείχω ἁγία τράπεζα καὶ λογική φέρω λατρεία → прѣдъстонтн на свѣтаи траπεζа и словеснаи приносити слоужва 'отслужвам литургия';
 θυσιαστήριον θυμιάματων → жертвникъ кадильнъ¹¹ 'кадилен жертвеник';
 οὐρανός θρόνος → небеснѣи прѣстолъ 'Божият престол на небето'.

Първите два представени примера са контекстуални синоними, със значение 'отслужвам литургия'¹².

⁹ Молитва святого Иоанна Златоустого. – В: *Полный молитвослов и Псалтирь*. Санкт Петербург, 2010, с. 92.

¹⁰ На траpezата бил придаван евхаристиен смисъл. Приема се, че тя пресъздава тайнството Причастие. (Стефанов 2012: 246).

¹¹ Синоним на олтареъ кадильнѣи (СтБР т. 2, с. 79).

¹² Телесната жертва, принасяна в *Стария Завет* – прообраз на Литургията, е противопоставена на новия вид жертвоприношение – безкръвното, извършвано само с хляб и вино.

2. Словосъчетания, композирани от различен брой смислово самостоятни компоненти

ἄνω δυνάμεου → вестѣлеснаѧ сила ‘небесна и безплътна сила; един от ангелските чинове’; εὐώδης θυμιάμα → благожханно каднло ‘благоуханен тамян’; θεήλατος ὄργην → богоонапоущнѣ гнѣвъ ‘Божествен гнявъ’; ἀγαθός ἔθος → благѣын овычан ‘добър навик, обичай’; ἔχθρα Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων → вражда богоу н чловѣкомѣ ‘вражда между Бога и човеците’; τὰ ὀλέθρια παρεισφέρω διδάγματα → доушетиѣнноѧ прнѣвъноснѣти оуѣннѣ ‘разпространявам душепагубно учение’; каторθώματα εὐσεβῆ → нсправленнѣ благоуѣственѣно ‘благочестиво поправяне на лошите нагласи’; σταύρος δέχομαι → кръстѣ прннѣмѣти ‘вземам си кръста; приемам отредената ми съдба’; πλήρη οὐρανός καὶ γῆ τῆς δόξης αὐτοῦ → нсплѣнѣнѣти нѣво н зѣмѣла славы его ‘да се изпълнят с Неговата слава небето и земята’; δέσις δίκαιος → молнтѣва праведнаго ‘молитвата на праведния’; ἀμετανόητος καὶ ἀνεπίστροφός τρόπος → нспокаянѣнѣтъ н неоврацаѣмѣтъ нравѣ ‘нрав, който не търпи промяна към добро и покаяние’; οὐδέν ἀπόνοιαν χεῖρον → ннѣчто възнѣшѣннѣа горѣше естѣ ‘няма нищо по-лошо от самопревъзнасянето’; σκάμμος νῆστις → подвнѣгѣ постѣнѣ ‘постнически подвиг’; προσκύνησις Πατῆρ καὶ ἅγιος Πνεύματος → покланѣннѣ отѣцоу съ свѣтѣлымѣ доухомиѣ ‘поклонение на Отца и Св. Дух’; φέρω συνειδῶτι ἔλεγχον → прѣѣтѣрѣннѣти съѣѣстѣти оуѣнѣннѣ ‘търпя изобличение на съвестта’; ἅγιος παστάδος → свѣщнѣнѣ гѣрѣтогѣ ‘свят чертог’; συνειδός ἀγαθός → съѣѣстѣтъ влагаа ‘добра, чиста съвест’; Διδασκάλος δεξώμεθα → оуѣнѣтелиѣво наказаннѣ ‘(по)учението на Учителя’.

3. Библейски формули

Σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ → **вогъ** и **спасъ** **нашъ** **нисоуеъ** **христосъ** 'нашият Бог и Спасител Иисус Христос'; ζωὴν αἰώνιον → **животъ** **вѣчннн** 'вечният живот след смъртта'; γῆ ἐπαγγελία → **земля** **обѣтованна** 'земята, обещана на израелския народ'; οὐρανός βασιλεύς → **небесннн** **царъ** 'Небесният Цар'; ἀτελεύτητος σκόληκος καὶ ἄσβεστος πυρός → **неоу-** **миращнн** **чрвъ** и **неоугасащнн** **огнь** 'неумиращият червей и неугасващият огън (в ада)'; ἅγιος καὶ ζωοποιός Πνεύματος → **святнн** и **благнн** и **животворящнн** **доухъ** 'Светият Благ и Животворящ Дух'; ἅγιος καὶ σωτήριος βάπτισμα → **святно** и **спасно** **кръщение** 'свято и спасително кръщаване'; ἄφραστος τοῦ Δεσπότης συγκατάβασις → **нензглаголанно** **владчнне** **съхождение** 'неизказаното, неопикуемото с думи пришествие на Владиката'.

Това научно съобщение дава основание, от една страна, да се направят частични изводи по отношение на богословската терминология в преводен текст от гръцки, извършен през XIV век, а от друга – да се очертаят няколко шриха от творческия профил на блстящия кефаларевски преводач.

Системата от богословски термини в *Срф* е пряк наследник от старобългарския книжовен език. Тя показва близост с богословската лексика от ранните кирило-методиевски преводни текстове, която е фундаментална, добре усвоена и мотивира поредица от терминообразуващи процеси в езика.

Много по-слабо теологизмите от *Срф* кореспондират с богословската лексика в произведенията на Преславската книжовна школа¹³: гръцката основа (εὖ-) се превежда с **благ-** във всички

---

¹³ В *Преславските паметници* са употребени следните лексеми: антихристъ, архистратигъ, благонаравнъ, благочннне, благочъстнннѣ, владчннство, вонннство, мнлостъ, осжждение, осжждати, съхождение но и формата съходъ, танннство (само в *Микл*), шестокрилъ. В *Охридските паметници* се регистрират термините: архистратигъ, благочъстнннво, воннн-

composita. Това преднамерено архаизиране е показателно за книжовния език на XIV в. и демонстрира сходство със *стбрк*¹⁴. С ограничено присъствие в *Срф* са сложните думи, които съдържат в състава си елементи ъдно- и любво-, характерни за преславските книжовници¹⁵. В *Срф*, както и в книжовните корпуси от среднобългарския период, обикновено особеностите на стила и езика на преславските преводачи се неутрализират. (Илиева 2014: 4)

Дионисий Дивни следва стремежа на търновските текстописци да предават точно структурата на думата и фразата от архетипа, търсейки буквален превод (Иванова-Мирчева 1987:115), и създава палитра от красиви и прецизно изковани оказионализми (с тях е наситен езикът на св. Йоан Златоуст), някои от които са съхранени в поетичния речник на нашия език. Понякога обаче Теодосиевият ученик нарушава принципа на дословния превод, осмисляйки и репрезентирайки теологизмите чрез оригинални славянски построения (ἐταρικός → възъустьнын и любодѣнствоущын, παννυχίδας → възснощноѹ вѣѣнне, ὀλέθρια → пагоубѣнъ и доушитѣѣнъ). Употребата на такива термини неологизми е отличителен белег за индивидуалния стил на кефаларевския преводач.

Сред продуктивните словотворчески модели, които йером. Дионисий използва, са и: предаване на теологизмите от оригинала с различни смислово и стилистично мотивирани славянски варианти (θεσιαστήριον → жрътѣвннкъ, жрътѣвннца, олѣтарь; εὐλόγια → благовознество, благоговѣннество, благоговѣнне; ἱερός →

ство, милость, осѣжденне, осѣждати, съхжденне, но и формите съходъ, таннество, шестокрилъ (Христова 1994).

¹⁴ В целия *стбрк* се съдържат 74 *composita* с първи компонент благо- и 4 с първи компонент доврво-, които са по-нови като образувания в сравнение със сложните думи с първи компонент благо- (Цейтлин 1986: 234).

¹⁵ В *Срф* изолирах 4 теологизма с любво-: любочъстънъ, боголюбвѣцъ, боголюбвѣнъ, христоролюбвѣнъ и още 12 лексеми с нетерминологичен статус с първи компонент е любво-. В *стбрк* има 8 такива *composita*, които са регистрирани в *Сунр*. В произведенията на св. Кл. Охридски не се откриват такива сложни думи.

свѣщенъ, свѣтилищнѣ); употребата на словообразователни синоними (сѣкреномѣдрнѣ, сѣкреномѣдрованнѣ) дори когато лексемата има своя устойчив еквивалент в *стбрк* (благоуѣннѣ – благоуѣнненнѣ; благоуѣстнѣ – благоуѣстненнѣ); предпочитание към съществителни, образувани със суфикс -ннѣ; наблюдават се промени в деривационните модели, по които се образуват глаголите – засилва се употребата на имперфективни форми; откриват се случаи, в които непрефигирани глаголи от оригинала се транспонират в префигирани (ѡцартѡвѡ → сѣгрѣшати, фѣрѡ → прнноснѣти (славословнѣ), сѣтрѣпѣти) или обратно. Тези особености, установени и в *ЙоЗлПА срднб* и *ПФот*, очертават типологична близост между *Срф* и творбите на други търновски книжовници (Димитров 2013: 105).

Така, следвайки идейните и правописно-стилистичните постановки на ТКЩ, но и вземайки интелигентни преводачески решения, Дионисий Дивни обогатява славянската теологична концептосфера със свитък от семантично нюансирани и усложнени богословски термини, сакрални образи, нравствено-философски понятия.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов, Б. С. (1980): Търновският книжовник Дионисий Дивний. // *Старобългарска литература*, кн. 7, с. 54–62.
- Арх. Бончев, А. (2002–2012): *Речник на църковнославянския език*. София.
- Василева, Н. (2002): *Лексиката на Лествицата*. Преславски и търновски превод. Варна.
- Глѣвинѣ кънижнѣнѣ, (2005): Книга 3. Речници. Шумен.
- Давидов, А. (1993): *Речник-индекс на Презвитер Козма*. София.
- Димитров, К. (2010): *Речник-индекс на словата на авва Доротей* (по ръкопис от сбирката на М. П. Погодин). В. Търново.
- Димитров, К. (2013): *Нарах legomena в среднобългарския превод на словата Против аномеите от св. Йоан Златоуст*. // *Български език*. Приложение.
- Дьяченко, Г. (1998): *Полный церковно-славянский словарь*. Москва.
- Дуйчев, И., М. А. Салмина, О. В. Творогов (1988): *Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манассии в славянских литературах*. София.

- Иванова-Мирчева, Д. (1987):** *Въпроси на българския книжовен език до Възраждането*. София.
- Илиева, Т. (2008):** Редки думи в старобългарския превод на книгата на пророк Йезекиил. // *Преславска книжовна школа*. т. 10.
- Илиева, Т. (2013):** *Старобългарският превод на Стария Завет*. София.
- Илиева, Т. (2013):** *Терминологичната лексика в Йоан-Екзарховия превод на „DE FIDE ORTHODOXA“*. София.
- Казенина, Е. Т. (2002):** ‘Маргарит’ и историко-културна ситуация на Руси XV–XVI вв. // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2002. № 4 (10).
- Милтенев, Я. (2006):** *Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция*. София.
- Петков, Г./ Спасова. (2008–2013):** *М. Търновската редакция на Стишиния пролог*. Текстовете. Лексикален индекс. (т. 1-12). Пловдив.
- Поп-Атанасова, С./ Костовска. В. (2005):** *Лексиката во поетските творби на Климент Охридски*. Скопје.
- Русев, П./ Давидов, А./ Гълъбов, И. (1971):** *Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак*. София. 1971.
- Сергеев, А. (2001):** *Рукописна традиция „Дионисиево Маргарита“ // Сборник в чест на Р. Павлова*. София.
- Славова, Т. (2013):** *Славянския превод на Посланието на патриарх Фотий до княз Борис-Михаил*. София.
- Словарь русского языка XI–XVII вв.** (1977) Москва.
- Спасова, М. (1999):** *Сложните думи в съчиненията на Григорий Цамблак*. Велико Търново.
- Срезневский, И. И. (1989):** *Словарь древнерусского языка*. Т. I–III. Репринтно издание. Москва.
- Иванова-Мирчева, Д. (отг. ред.) (1999–2009):** *Старобългарски речник*. Т. I и Т. II. София.
- Стефанов, С. (2012):** *Евхаристията в катакомбното изкуство*. София.
- Тасева, Л. (2010):** Триодните синаксари в средновековната славянска книжнина. Текстологично изследване Издание на Закхеевия превод. // *Monumenta linguae slavicae dialecti veteris*, Т. LIV.
- Турилов, А. (2007):** Дионисий Дивный. // *Православная энциклопедия*. Т. 15. Москва
- Харалампиев, И. (1990):** *Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски*. В. Търново.
- Христова, И. (1994):** *Речник на словата на Климент Охридски*, София. 1994.
- Черторицкая, Т. В. (1989):** *Маргарит*. СККДР. Вторая половина XIV – XVI в. Ленинград. Ч. 2. Л– Я., с. 100–102.

- Цейтлин, Р. М. (1986):** *Лексика древнеболгарских рукописей X–XI вв.* София.
- Цейтлин, Р./ Вечерка Р., Благова Э. (1994):** *Старославянский словарь* (по рукописям X–XI веков). Москва: Русский язык.
- Miklosich, F. (1977):** *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. 2. Neudruck der Ausgabe. Wien 1862–1865. Scientia Verlag Aalen.
- Pavlova, R./ S. Bogdanova (2000):** Die Pandekten des Nikon vom Schwarzen Berge (Nikon Černogorec) in der ältesten slavischen Übersetzung. T. 1, 2 // *Vergleichende Studien zu den Slavischen Sprachen und Literaturen*. Hrsg. von Renate Belentschikow und Reinhard Ibler. Bd 6. Peter Lang.
- Sadnik, L./ Aitzetmüller, R. (1955):** *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*. Heidelberg.
- Slovník jazyka staroslověského (1958–1994).** ČAV. Praha.
- Weiher, E. (1987):** *Die Dogmatik des Johannes von Damaskus in kirchenslavischer Übersetzung des 14. Jahrhunderts*. Herausgegeben unter Mitarbeit von F. Keller und H. Miklas. Freiburg i. Br.